

Ташалиева М.М.

МУРГАБ КЫРГЫЗДАРЫНЫН ҮЙЛӨНҮҮ КААДА-САЛТТАРЫ

Ташалиева М.М.

СВАДЕБНЫЕ ОБРЯДЫ МУРГАБСКИХ КЫРГЫЗОВ

M.M. Tashalieva

WEDDING TRADITIONS OF MURGAB KYRGYZ

УДК: 94(47)+392

Макалада Мургаб кыргыздарында байыртадан орун алган жана бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган салттары изилдөөгө алынган. Азыркы учурда улуттук маданий баалуулуктарды сактоого өзгөчө маани берилүүдө, анткени ар бир элдин атам замандан берки салттуу маданиятын кийинки муундун түшүнүүсү, үйрөнүү жана сактап калуусу жыл өткөн сайын татаал жана жеңил эмес болууда. Улуттук салттардын урпактарга берилиши, алардын материалдык жана рухий маданиятынын сакталышы Мургаб кыргыздарынын жеринен алынган маалыматтар менен берилди. Ата-бабалардын кылымдардан бери жашап келе жаткан үрп-адат жана салт-санааларын Тажикстанда жашаган этникалык кыргыздарда андан ары сактоо, айрым унутулган элементтердин жоктон кайра жаратуусу, аларды тереңдетип түшүнүүгө, таркатууга, кабылдоого жана бүтүндөй алганда, кыргыз элинин материалдык эмес маданият мурастарынын негизги бир компоненти катары коомдук турмушта аң сезимдүү бекитүүгө жагымдуу жагдай жаратат.

Негизги сөздөр: расмий, мех, бахмал, атлас, халат, шырдак, комплекттөө, конкреттүү, калын, этикет, мерчем, патриархат, экзогамия.

В статье особое внимание уделяется исследованию и сохранению традиции Мургабских кыргызов, так как годами усложняется изучение культуру традиций любого народа. Дальнейшее исследование и сохранение традиций и обычаев отцов и дедов возрождает позабытые элементы, создает основание для их глубокого понимания пространства, и в целом, как один из компонентов нематериальной культуры кыргызского народа, служит для укрепления сознания. Обычаи и традиции тесно связаны с историей и с сознанием каждого народа. Передача национальных традиций потомкам, сохранение их материальной и духовной культуры отражаются на основе информаций, взятые из уст мургабских кыргызов. В связи этим, закономерным является и влияние народов на культуру, обычаи соседей. Поэтому, очень значимым является изучения брачных союзов, что в свою очередь может оказаться ценным историческим источником в исследовании семейных и брачных отношений.

Ключевые слова: официальный, мех, бархат, атлас, халат, шырдак, комплектация, конкретный, калын, этикет, патриархат, экзогамия.

In the article special attention is paid to. The research and preservation of tradition of Murgab Kyrgyz as because day by day it becomes difficult research cultures and traditions of any nation. Further the research and desertion of traditions and customs of grandparents creates a root for their deep understanding also their occurrence. And in general as one of the components of non-material culture of Kyrgyz nation serves for strengthening of ideology. Custom sand tradition is closely

connected with history of creation of each nation. In the presented article are discussed the transmission of national customs to new deneration and their preservation of material and moral values this information was taken from the life of Murgab Kyrgyz. Concerning this, legitimate way is that the influence of a nation to the culture and customs of neighbors. That's why the main subject is the study of marital status it may because the main source in the research of material realitions.

Key words: official, fur, velvet, satin, robe, shyrdak, complete set, concrete, kalyn, etiquette, patriarchy, exogamy.

Мургаб кыргыздарынын руханий маданиятынын бир өзөгү катары элдик урп-адаттарды, каада-салттарды көрүүгө болот. Алсак, Мургаб кыргыздарында кудалашуунун «белдегини кудалоо» жана «бешик кетти» жөрөлгөчүлүгүндө эки этапты бөлүшөт: нике жөнүндө алдын ала келишимдер жана расмий кудалашуу. Кудаланган кыз 10-12 жашка чыкканда, болочок күйөө баланын ата-энеси белек-бечкектер менен келишип, келишим жөнүндө эскертишет. Мындай келип-кетүүлөр болочок колукту бойго жеткенге чейин ар жылда улана берет. Бул мезгил аралыгында күйөө баланын үйүнөн колуктунун үйүнө аялдардын көйнөктөрүн, жууркан-төшөктөрдү даярдоо үчүн түрдүү материалдар, колуктунун чапаны жана баш кийимине ар түрдүү баалуу терилер, 10-15 беш метр бакмал (бархат), жибек жана атлас, кустардык (жөнөкөй өндүрүштөн чыгарылган, «иляс сандип» деп атап коюшкан жана халат даярдоого зарыл болуп эсептелген пахта кездемеси, септин ичине кирген шырдак, кийиз даярдоо үчүн ошол эле өлчөмдө даяр (ийрилген) жүн алып келинген. Алардан колуктунун сепке берилчү буюм-тайымдарын даярдоого киришкен.

Нике курагына киргенден тартып кудаланып коюлган кыздын жүрүш-турушу өзгөрө баштаган. Өзүнүн адептүүлүгүн, токтоолугун жана болочок кайындарына карата сый-урматын көрсөтүү максатында ал болочок күйөөсүнүн туугандарынан жүзүн жашырууга, элестүү айтканда – «качууга» милдеттүү болгон. Андай болбогон учурда, эгерде алардын көзүнө баары бир түшүп кала турган болсо, анда колукту унчукпай тура же олтура берүүсү жана эч кандай ооз ачпоосу керек болгон.

Болочок келиндин ата-энесинин үйүнө болочок күйөө баланын ата-энеси нике шарттарын алдын ала сүйлөшүү үчүн келишкен. Күйөө баланын туугандары расмий кудалашууну кийинчерээк, үйлөнүү тойго жакын калганда жасашкан: колукту тарап «бата той» уюштуруп, анда тойдун конкреттүү датасы жана калындын өлчөмү жөнүндө макулдашышкан.

Алдын ала түзүлгөн келишим боюнча нике түзүү учурунда расмий кудалашуунун бардык катышуучулары боз үйгө чакырылып, турак-жайдын мейкиндигин бөлүштүрүүнүн этикеттик-баалуулук концепциясына ылайык дасторконго олтургузулат. Боз үйдүн босогосунан сол тарапты бойлой эркектер, он тарабы аялдар каанасы деп эсептелет. Очоктун артында, босогодон мүмкүн болушунча максималдуу алыстыкта сыйлуу орун – «төр» жайгашкан. Киргендер улуу меймандар төргө жайгашып кала тургандай мерчем менен жашына жана даражасына карай олтурушкан. Босогого жакын жерден жашыраак коноктор, эркектери сол, аялдары он тараптан орун алышкан. үй ээлери ардактуу мейманга сый-урматын алдын ала билдирүү үчүн ага адатта: «төргө өтүнүз» деп айтышкан. Күйөө баланын туугандарын колуктунун ата-энеси сыйлуу төргө олтургузушкан. Кичинекей курактагы балдарды кудалоонун салтык үрп-адаттары бардыгы үчүн мыйзам болуп саналган эмес. Айрым ата-энелер гана балдарын ушундай жол менен кудалашкан, көпчүлүк учурда жаштар бойго жеткенде гана үйлөндүрүү жөнүндө сүйлөшүүлөр башталган.

Кыргыздардын көчмөн жана патриархалдык турмушунун өзгөчөлүктөрү нике жана үй-бүлө маселелеринде ата-энелердин жетектөөчү ролун аныктаган. Ошондуктан, чечүүчү сөз күйөө бала менен колуктунун ата-энелерине таандык болгон.

Кудалашуу үрп-адатын аткарууда болочок күйөө баланын жакын туугандарынын арасынан жуучу тандалып, ал колуктунун ата-энесинин үйүнө алардын макулдугун алуу, андан кийин калындын өлчөмү, үйлөнүү тоюн өткөрүүнүн болжолдуу күнү сыяктуу маселелерди сүйлөшүү үчүн атайын барып-келүүгө (балким бир нече жолу) тийиш болгон. Бирок, калындын өлчөмү жана аны төлөө шарттары боюнча акыркы, бүткөн келишимди туугандашуучу тараптар андан аркы катнаштардын жүрүшүндө кабыл алышкан.

Үй-бүлө-никелик салтуу үрп-адаттардын нормалары кыз баланын тиешелүү ар бир жыныс курактык мезгилине ылайык үй-бүлө ичиндеги, курбулар арасындагы жана жалпысынан коомдогу статусун аныктаган. Кызды үзгүлтүксүз жана максатка ылайык жол-жобо менен сарамжалдуу чарба жүргүзүүгө, мал күтүүгө, тамак-ашты даамдуу даярдоого, кол өнөрчүлүктүн түрдүү чеберчиликтерине үйрөтүшкөн.

Бой тарткан кыздуу үйгө анны кудалоо үчүн жуучулар келип турушкан. «Күйөө бирөө, аны миндей» дешкен мындайда. Кыз тагдырын ата-энелери аныктап, кыздын пикири эч кандай мааниге ээ болгон эмес. Анын ата-энеси жана туугандары минтип коюшкан:» Кыз бараар жерине ыйлап барат [3].

Уул өстүрүп жаткан үйдүн биринчи кезектеги милдети аны үйлөндүрүү үчүн ылайыктуу колукту (албетте, эгерде ал бала кезинде эле кудаланып коюлбаган болсо) издөө болгон. Болочок келинди абдан кылдаттык менен издешкен. Жигиттин ата-энеси өзүлөрүнүн бардык тааныштарын караштырышып,

ата жана эне тараптагы жакын туугандары менен масилеттешкен. Ыктымалдуу талапкерди үй-бүлө кенешинде толугу менен талкуулап чыгышкан. Анын ата-энесине, алардын материалдык абалына, үй-бүлөлүк өз ара мамилелерине кызыгышкан. Аларга биринчи кезекте кыздын уруусун, анын жакындарынын, ал турсун ата-бабаларынын арасында айыккыс илдетке чалдыккандар бар же жогун билүү керек болгон. Бул маселе олуттуу мааниге ээ болгон, анткени никеге кирүүнүн негизги максаты деп тукум улоону эсептешкен. Эгерде, бир негативдүү, айрыкча мейли алысыраак жакындарында болсо да, айыккыс илдеттин бар экендиги жөнүндө маалымат пайда болсо, анда бул факт тандалган талапкерге такыр эле шектенүү жаратып койгон.

Колуктуну тандоодо бүт баары эске алынган: анын ата-энесинин коомдогу абалы жана кыздын жекече артыкчылыктары: мээнеткечтиги, меймандостугу, ден-соолугу жана сырткы турпаты. Бирок, кээ бир учурларда колуктунун сырткы турпаты жана анын ата-энесинин байлыгы эч кандай мааниге ээ эмес болгон, мындайда манилүү ролду кыздын жекече сапаттары: жагымдуулугу, адеп-тарбиялуулугу, улууларды урматтагандыгы, кичүүлөрдү ызааттагандыгы, колунун чеберчилиги (уздугу), үй тиричилигин туура жүргүзгөндүгү. Жигиттердин ата-энелери татыктуу колукту тапканга жан үрөшкөн, ал тукум улоо менен бирге, иштерман, ачык көңүл жана сарамжал кожейке болуусу керек. Адатта үй ээлери кудаларды сыпайы, жылуу-жумшак тосушуп, бул үйгө карата жакшы мамилеси үчүн ыраазычылык билдиришкен, бирок үйлөнүү тойго дароо эле биротоло макулдук беришкен эмес,» акылдашабыз», «макулдашабыз» деген сыяктуу анча деле маанилүү эмес шылтоо-шыноолор болгон. Күйөө бала тарабы мындай майда-баратка көп деле маани берген эмес, «Кызы бардын назы бар» деп коюшкан [4].

Эки тараптын үйлөнүү тойго чейинки өз ара мамилелерин жүргүзүүдө чон роль алдын ала келишим түзгөн кудаларга да, расмий кудаларга да таандык. Анткени, көп учурда колуктунун ата-энесинин макулдугу дал ошолордун дипломатиялык жөндөмдөрүнөн көз каранды болуп жана дал ошолордун эпчилдиги айрым «көралбастардын» ыктымалдуу ызычууларынын алдын алган. Ошол себептен, кудалашуу абдан сылык-сыпайы, кылдат иш болгон. Алдын ала келишим түзүүдө да, расмий кудалашууда да олуттуу роль ойноп, тажрыйбасы жана он жолу менен аты чыккандар албетте дурус эле пайда көрүшкөн. Кудалашуу ойдогудай бүткөндөн кийин алар тиешелүү сыйлык-белектерин алышкан. Мисал келтирсек КЭРдин Шинжан районундагы кыргыздарды байкоого болот. Адата «элчиликке» кадыр барктуу, сөзгө чечен, болочок кудалардын макулдугун ала тургандай ой-пикир ойгото алган эркектерди тандашкан [2].

Бирөөнүн кызына куда түшкүсү келсе, өзүнүн айылындагы тили жатык, абийир-ажары бар деген кишилерден үчөө-төртөөн жуучулукка жиберүүчү.

үй ээси жуучуга келгендерди колунда болсо коюн союп, колунда кою жок болсо тамагын берип, кызын берүүгө макулдугун же макул эместигин айтып узатуучу экен [9].

Адатта кудалар өзүлөрү менен кошо белек-бечкек жана түрдүү татымалдар салынган «себет» (себет – атайын чырпыктардан токулган жалпак идиш) көтөрүп келишкен. Себетке боорсок, каттама жана башка ширин-таттуулар менен кошо дандырда жабылган патир нандар салынган. Патир нан тажиктерде кенири тараган жана өзбектер менен кыргыздарга да ошолордон өткөн. Ал ар түрдүү татымалдар кошулуп жана чекелери бычак менен атайын кештелене кесилип, кооз формага келтирилип жабылган. Патир нан сыйлуу адамдарга коюлган жана ошондойлорго алынып барылган. Эгерде кудаларга үй ээлери тараптан макулдук бериле турган болсо, анда «Нан менен келгиле» деген сөз менен жооп айтылган [4].

Белекке эки метр өлчөмүндөгү кездеме материалдарын берүү ар бир адамга көйнөк тигүүгө дал ошончо өлчөмдөгү материал кетээри менен түшүндүрүлөт. Бахмал, жибек, крепдешин жана атлас өзгөчө бааланган. Кудаларга сый-урматты билдирүү максатында, кыргыздын салттуу баш кийими- калпак жана чапан, ошондой эле аялдарга пахтадан токулган жоолук - «дүрия» алып барышкан. Эгерде, келген кудалардын сунушу колуктунун ата-энелери тарабынан кабыл алынса, себетти ачууга уруксат берилип, белектер кабыл алынган. Келген кудаларга өзүлөрү тараптан да ушундай эле белектер менен жооп кайтарылган. Кудалашууну жаштарга бата берүү менен бекемдешип, андан сон кудалардын кийинки, калын жана той күнүн белгилөө жөнүндө сүйлөшүүгө мүмкүн боло турган келип-кетүүсү жагдайында макулдашышкан. Кудалардын кийинки келишинде «бата той» уюштурулуп, жаштарга кайрадан бата берилип, калындын өлчөмү макулдашылган («бычылган») [6].

Бирок, Мургабтын кээ бир айылдарында расмий кудалашуу бир канча этаптардан тураарын белгилей кетүү керек. Биринчи этабында-кудалар колуктунун ата-энесинин үйүнө барганда, үй ээлери адатта:» биз ойлонуп көрөлү,«тууган-уруктар менен кенешели» деп айтууга мүмкүн болгон. Бул этапта кандай гана болбосун, жуучуларга баш тартып коюшкан жана бул баш тартуу кыргыздардагы «Кызы бардын назы бар» деген макалы ушундан улам айтылса керек. Эки жолку баш тартуудан кийин бул ишке кадыр-барктуу адамдар, айыл аксакалдары киришишкен. Эгерде, кыздын ата-энеси макулдук берсе, үчүнчү этаптан сон гана белек-тартуулар кабыл алынып, «бата той» белгиленген. Кудалашуунун жыйынтыктоочу этабында, колуктунун ата-энесинен макулдук алгандан кийин гана, калын жөнүндө келишимди түзүү жөрөлгөсүн бүтүрүү үчүн күйөө бала тараптан бир нече адам жөнөтүлөт. Булар адатта уруктун аксакалдары, күйөө баланын ата-энеси, улуу агасы ж.б. болуп эсептелет. Күйөө баланын туугандары өзүлөрү менен кошо себет жана кой алып келишкен. Колук-

тунун туугандары «бата той» беришкен. Колуктунун ата-энесинин үйүндө, сый дасторкондон кийин үй ээлери менен коноктор калындын өлчөмү жөнүндө сүйлөшүүлөрдү башташкан. Бул сүйлөшүүлөрдү эркектер гана жүргүзүп, аялдар сөзгө аралаша алган эмес [5].

Калындын өлчөмүн бычууда эркектер узун талаш-тартышка түшкөн. Негизги куданын статусундагы күйөө баланын атасы каралып жаткан маселени карама-каршылаштырууга укугу жок болгондуктан, колуктунун атасы койгон шарттарга баш ийкөө менен гана жооп берген, анын ордуна аксакалдар сүйлөп, калын, сеп жана тойлордун чыгымдары эки тарапты тен кыйнабагандай кыязда чечилүүсүнө калыс сөздөрүн кошушкан. Иш өз ынгайы менен аяктагандан кийин тараптар эки жашка бакыт каалап, бата беришкен. Кудалашуу учурунда кыз катышкан эмес же катышса, бетин жоолук менен жаап олтурган. Андан ары туугандашууну бекемдөө процесси эки тараптын бири-бириникине өз ара барып-келүүсүн жана белек алмашуусун талап кылган. Сый тамактан кийин тараптар той өткөрүү күнүн белгилешкен. «Бата той» өткөрүлгөндөн кийин, кудалар андан аркы жөрөлгө - «сырга салды» салтын өткөрүшкөн. Көптөгөн туугандар жана тааныштар чакырылып, «сырга салды» тоюн тойлошкон. Жаш үй-бүлөнүн жакшы башталыштарын символдоштуруу менен, келген меймандар нан жана таттуулар салынган себеттерди көтөрүп келишкен. Коноктордун келишине карата колукту жасалгалуу кийинген. Эреже катары, колуктуга сыр-ганы күйөө баланын энеси салган. Андан ары кыргыздардын түндүк да, түштүк да райондорунун эч биринде жолукпаган үрп-адат аткарылган: күйөө баланын энеси же аял туугандарынын ичинен сөзсүз көбүрөөк балалуу бирөөсү колуктунун чачын койдун төшү менен майлаган жана төш менен оозандырган [4].

Бул ырым-жырым диний-магикалык мааниге ээ болуп, жаштардын нике байланышын «төштөшүп жүрүшсүн» жана бала-чакасы менен «майлуу-сүттүү болушсун» деген илгери үмүт менен бекемдөөнү билдирет. Аягында күйөө баланын энеси жаштарга узун өмүр, бак-таалай, бапыраган бала-чака каалап батаа тартат. Мындай үрп-адат ушул гана аймакта өткөрүлүп келгендигин белгилей кетүү керек.

Жаштардын энелери өзүнүн балдарына минтип батаа беришкен:

Күйөө баланын энеси:

Көшөгөнөр көгөрсүн,

Бактылуу болгула,

Балалуу болгула,

Ынтымакта жашагыла [8].

Колуктунун энеси:

Көшөгөнөр көгөрсүн,

Артылтып канды чаптырба,

Атана сөз айттырба.

Энилтип камчы чаптырба,

Энене наалат калтырба [8].

Кудалашуудагы ушуга окшош ырым-жырым тоолук тажиктерде да болуп, ал колуктунун көкүрөгүнө кооз жасалга белгилерди тагуу менен коштолгон. Жогоруда саналган үрп-адаттар болочок келиндин ата-энесине милдеттүү түрдө белек берүү-«сарпай» кийгизүү менен коштолгон. Сарпайга кымбат жана баалуу деп эсептелген жибек, атлас, бакмал жана крепдешин сыяктуу кездемелердин эки метрден кесиндилери, эркектер үчүн калпак же тебетей, көйнөк, тон же чапан, жумшак териден бут кийим-маасы ж.б. кирген жана аны ар дайым салтанаттуу учурларда тартуулашкан. Колукту тарабындагылардан да меймандостук аракеттер жасалган: кой союлуп, сый тамак учурунда кудалардын ызаат-урматы үчүн алардын улуусунан жашына, ал турсун наристесине чейин жилик-устукан тартылган.

Демек, Мургабта жашаган кыргыздардын үйлөнүү алдындагы каада-салттарынын этаптарын билүү жана үйрөнүү манилүү болгон, анткени алар күйөө баланын тууган-уруктары менен болочокто туугандашуунун өбөлгөлөрү болуп саналган. Кудалашуунун жыйынтыгында тойдун күнү, «бата той», калындын өлчөмү жана «сырга салды» жөрөлгөсүн аткаруунун шарттары белгиленген. Мына ошентип, кудалашкан эки тарап тен түздөн-түз тойго - «кыз тойго» камынууну башташкан.

Айтайын дегеним мурунку жашап өткөн аксакал, санжыра билген карыяларыбыз, ырчы, жамакчы билген ак элечек энелерибиз, ата салттын туу туткан Мургаб эли да, ушул күндө үйлөнүү тоюна байланыштуу болгон каада-салт, үрп-адаттарыбызды сактап, аздектеп келечек муунга мурас катары сактап келет.

Адабияттар:

1. Үйлөнүү салт ырлары. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. - Ф., 1973.
2. Мургаб мурастары. - Б., 2009.
3. Асанканов А. Жунго Шинжан кыргыздары. - Б., 2013.
4. Ата-бабалар табериги: Кыргыздын адеп-ахлак, салт-санаа, үрп-адат, ырым-жырым жана жөрөлгөлөр жыйнагы. - Б., 2011
5. Акматалиев Амантур Сейтаалы уулу. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. - Б., 2000..
6. Аттокуров С. Кыргыз этнографиясы. - Б., 1997.
7. Кыргыздардын үрп-адаттары жана каада салттары. - Б., 2009.
8. Акматалиев А. Балдарга арналган ырым-жырымдар, үйлөнүү үлпөт салты жана ыры. - Б., 2015.
9. Кыргыздардын улуттук маданияты. - Б., 2012.
10. Момунбаева Н.С. Түштүк кыргыздардын салттуу кийимдери. - Б., 2014.

Рецензент: к.пед.н., доцент Бердиев А.Т.